

TÜRKİYE'DE TÜM YÖNLERİ İLE SİYER ÇALIŞMALARI

SEMPOZYUM
TEBLİĞLER
KİTABI
1

Türkiye’de Tüm Yönleri ile Siyer Çalışmaları Sempozyumu
Tebliğler Kitabı
Cilt I

ISBN:

Takım: 978-605-85696-1-4

I. Cilt: 978-605-85696-2-1

Bu kitap, Meridyen Destek Derneği tarafından Sonpeygamber.info projesi kapsamında gerçekleştirilen Türkiye’de Tüm Yönleri ile Siyer Çalışmaları Sempozyumu’nda (9-12 Nisan 2015 – İstanbul) sunulan tebliğlerin derlenmesiyle oluşturulmuştur. Tebliğlerin içeriğinden yazarları sorumludur.

© Meridyen Destek Derneği | Kasım 2016 - İstanbul

İletişim / Contact:

Mimar Sinan Mah. Dr. Fahri Atabey Cad. No: 5 34672 Üsküdar – İstanbul – Türkiye
www.meridyendernegi.org – meridyen@meridyendernegi.org

Editöryal Sekreteryaya: Hatice Sarı Tan

Redaksiyon: Fatih Demir

Kapak: Salih Pulcu

Mizanpaj: Yunus Emre Kaya

Baskı ve Cilt: Seçil Ofset

www.sonpeygamber.info

www.lastprophet.info

www.derletzteprophet.info

www.posledniyprorok.info

www.ledernierprophete.info

www.hadisvesiyer.org

www.onlinehadis.com

www.onlinesiyer.com

www.sonpeygambercocuk.info

www.seerahforkids.info

www.peygamberinizinde.info

www.hadithandsira.info

Siyer Yazımında “Metodolojik Yaklaşım” Kaynaklı Problemler

*Vejdi Bilgin**

Özet

Siyer yazımı, her şeyden önce bir tarih çalışmasıdır. Bugün bildiğimiz anlamda tarih ise sadece tarihsel verileri alt alta toplayıp bir kompozisyon meydana getirme uğraşısı değildir. Verilerin sıhhati kadar hangi bakış açısıyla toplandığı sorusu da önemlidir. Tarihsel araştırmalarda “tarihsel gerçekçilik” ve “tarihsel inşacılık” adı verilen iki genel metodolojik yaklaşım söz konusudur. Bilim tarihine baktığımızda tarihin “keşf”i kadar “inşa”nın da yapıldığını rahatlıkla görebiliyoruz. Acaba söz konusu durum, siyer yazımı için ne kadar geçerlidir? Konu bir peygamberin, özellikle de Hz. Muhammed’in (sav) hayatı söz konusu olduğunda daha bir hassasiyet kazanmaktadır. Bu bildiride metodolojik yaklaşımlardan habersiz yapılan siyer yazımının problemleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Siyer yazımı, metodoloji, anlatısal gerçekçilik, anlatısal inşacılık, anakronizm, modern terimler

Giriş Olarak Bir Tasnif Denemesi: Günümüz Türkçesi’nde Hz. Muhammed (sav) ile İlgili Literatür

Günümüzde Peygamber Efendimiz’i konu edinen çalışmalar gittikçe artmaktadır. Bu çalışmalar, sadece tarihsel bilgileri alt alta koymakla yetinmeyip farklı bakış açıları ve üsluplar kullanmaktadırlar. Söz konusu eserlerin önemli bir kısmı akademisyenler tarafından kaleme alınmasına rağmen metodolojik anlamda ciddi problemler taşımaktadırlar. Bildirimiz, bu problemleri konu edinmektedir. Fakat bunun için öncelikle günümüz siyer literatürünün genel

* Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı öğretim üyesi.

bir tasnifini yapmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz. Bugün Türkçe literatürde telif ya da tercüme olarak kaleme alınmış Peygamber Efendimiz konulu eserlere baktığımızda vurgu açısından öne çıkan başlıkları şu şekilde tasnif edebiliriz:

İslam Geleneğine Dayanan Başlıklar:

Peygamberimiz'in rahmet peygamberi olması: Mustafa Necati Bursalı, *Âlemlere Rahmet*; Rauf Pehlivan, *Kâinata Rahmet Hz. Muhammed*; Mevlüt Karaca, *Rahmet Peygamberi Resülü Ekrem Efendimiz Hz. Muhammed'in Hayatı*.

Peygamberimiz'in âlemin efendisi olduğuna vurgu yapan eserler: Ömer Nasuhi Bilmen *Kâinatın Efendisi Hz. Muhammed*; Rahime Kaya, *Efendiler Efendisi Hz. Muhammed*; Mehmet Nalbant, *Efendimiz Hz. Muhammed*; Abdülkadir Neşeli, *Kâinatın Efendisi Hazreti Muhammed*; Süleyman Savaş, *On Sekiz Bin Âlemin Mustafa'sı ve Son Ümmet*; Mehmet Nezir Gül, *Tüm Zamanların Efendisi: 100 Soruda Hazreti Muhammed*.

İlahi Nur teorisine vurgu yapan eserler: Mehmet Demirci, *Nûr-i Muhammedî*; Mehmet Zeren, *İlahî Nur Hz. Muhammed'den Hadisler*; Hamenei, *Yüce Nur Hz. Muhammed Mustafa*; Mahmut Çınar, *Nûr-i Muhammedî İnancının Ortaya Çıkışı ve Kaynakları*.

Peygamberimiz'in mucizelerine vurgu yapan eserler: Mevlana Şibli, *Hiz. Muhammed'in Mucizeleri*; Muhammed b. Abdurrahman el-Arifi, *Hiz. Muhammed'in Mucizelerle Daveti*; Nehir Roggendorf Eyüpoğlu, *Oku: Mucizelerin Peygamberi Hz. Muhammed*.

Gül sembolüne vurgu yapan eserler: Tahirü'l-Mevlevi, *Gül Peygamberimiz Hz. Muhammed'in Hayatı*; Sinan Yağmur, *Cennetin Gülü Hz. Muhammed*; Aynur Uraler, *Gönüllerin Gülü Hz. Muhammed*; Âdem Saraç, *Güller Gülü Peygamber Efendimizin Çocukluk Yılları*; Ali Pekçan, *Güllerin Efendisi: Yılın Her Bir Günü İçin Peygamber Efendimizden Bir Hadis*; Tekin Kılıç, *Güllerin Efendisi: Peygamber Efendimizin Örnek Hayatı*; İskender Pala, *Bülbülün Kırk Şarkısı*.

İslam Geleneğinden Modern Değerlere Geçiş Yapan Başlıklar:

Peygamberimiz'in örnek insan olduğuna vurgu yapan eserler: Mehmet Nezir Gül, *En Yüce İnsan Hz. Muhammed*; Bekir Sağlam, *Model İnsan Peygamber*; Hamdi Gündoğar, *Üsve-i Hasene Hz. Muhammed*.

Peygamberimiz'in örnekliliği vurgusu, beraberinde modern bir kavram olarak "liderlik" vurgusunu da doğurmuştur: John Adair, *Hiz. Muhammed Örneğinden Hareketle Lider*; Mehmet Ergin, *Hiz. Muhammed'in Liderlik Sırları*; Veysel Özdemir, *Modern Teoriler Açısından Hz. Muhammed'in Örnek Liderliği*; İhsan Süreyya Sırma, *İşte*

Önderimiz Hz. Muhammed; Bünyamin Erul, *Örnek Bir Lider Hz. Peygamber*; Mazhar Bilgin, *Örnek ve Önder İnsan Hz. Muhammed*; Abdullah Yıldız, *Örnek ve Önder Hz. Muhammed*.

Peygamberimiz'in örnekliliği, liderliğin çeşitli alt dallarında da özel olarak kullanılmıştır. Burada artık devlet adamlığı, komutanlık gibi liderlik biçimleri ön plana çıkarılmaktadır: W. Montgomery Watt, *Peygamber ve Devlet Adamı Hz. Muhammed*; Abdullah Muhammed er-Reşid, *Önder Lider Komutan Hz. Peygamber*; Afzalur Rahman, *Askerî Lider Olarak Hz. Muhammed*; Mahmut Şit Hattab, *Komutan Peygamber*; Komisyon, *Ahlakî İnkılap Önderi Hz. Muhammed*; Ahmet Özel, *Hz. Muhammed'in Önderliğinde Siyaset ve İş Hayatı*; Hasan Yenibaş, *Vazifelendirmede Peygamber Metodu*.

İslam'a Yeni Yaklaşımlara Dayanan Başlıklar:

Modernleşme süreciyle birlikte, pozitivistmin dine yapmış olduğu büyük hücumlar, hem Hıristiyanlıkta hem de İslamiyet'te geleneksel yaklaşım ve metinlerin yeniden gözden geçirilmesine sebep olmuştur. İslam açısından konuya baktığımızda bu durum, Kur'an dışındaki mucizelerin reddedilmesine, Kur'an'daki mucizelerin de tevil edilmesine neden olmuştur. Hadis ve siyer eserlerinde yer alan mucizevi olayların reddedilmesi, Peygamber Efendimiz'i geleneksel anlayışta yer alan imajdan alıp yeni bir imaj içerisinde değerlendirmeye sonuçlanmıştır. Buna gerekçe olarak, Peygamber'in ilahlaştırılma tehlikesinden bahsedilse de düşünce tarihindeki gelişmeler esas sebebin, pozitivistminle başlayan yeni durum olduğunu bize göstermektedir. Böylelikle Allah'ın habibi olan, kendisi olmadan evrenin yaratılmayacağı fevkalade bir peygamber, insan ve kul peygambere indirilmiş; hayatındaki olağanüstülükler de Kur'an'a vurulma iddiasıyla reddedilmeye başlamıştır. Kur'an'daki peygamber vurgusu işte buna dayanmaktadır.

Konuyla ilgili Türkçe literatürde yer alan eserler şunlardır: Said Alpsoy, *Bir İnsan Olarak Hz. Muhammed*; Mustafa Karataş, *Kul Peygamber*; İzzet Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*; Süleyman Ateş, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*; Hayreddin Karaman, *Kur'an'daki Peygamber*; Muhittin Akgül, *Kur'an-ı Kerim'de Hazreti Peygamber*; Hamdi Gündoğar, *Kur'an'da Hz. Muhammed'in Özellikleri*.

Modern Değerlere Vurgu Yapan Başlıklar:

Peygamberimiz'in bir eğitimci olduğuna vurgu yapan eserler: Abdullah Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*; Selçuk Coşkun, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Peygamber'in İnsan Anlayışı*; Abdulbasit Muhammed Seyyid, *Çocuk Eğitiminde Peygamberimizin Metodu*; Ali Erkan Kavaklı, *En Sevilen Öğretmen Hz. Muhammed*; Halit Ertuğrul, *Herkesin Öğretmeni Hz. Muhammed*; Cemal Abdurrahman, *Peygam-*

berimizin Çocuk Eğitimi; Muhammed Nur Süveyd, *Peygamberimizin Sünnetinde Çocuk Eğitimi*.

Peygamberimiz'e aile reisi veya eş olarak vurgu yapan eserler: İbrahim Canan, *Aile Reisi ve Baba Olarak Hazreti Peygamber*; Abdullah Kara - Hilal Kara, *Aile Reisi Olarak Peygamber Efendimiz*; Afzalur Rahman, *Mükemmel Bir Eş Olarak Hazreti Muhammed*; Komisyon, *Eş Olarak Hz. Muhammed*.

Aile reisliği, esasında hukukî bir kavramdır. Gündelik dilde bu olgunun adı "evin erkeği"dir. Her ikisi de erkeğin üstünlüğünü veya otoritesini ifade eder. Ancak "eş" tamamen farklıdır. Burada erkek veya kadının üstünlüğü ya da farklı niteliği değil, eşitliği ön plana çıkarılmaktadır.

İslam literatüründe Hz. Muhammed (sav) "habibullah"tır, Allah'ın sevgilisidir. Buradaki vurgu, günümüz popüler kültüründe yaygın olarak sevgi ve aşk temasına paralel biçimde son yıllardaki eserlerde sık sık yapılmaya başlamıştır. Hıristiyanlıkta sevgiye yapılan vurgu da bu eğilimin bir nedenini oluşturmuştur diyebiliriz. Eser örnekleri şunlardır: Ö. Tuğrul İnançer, *Muhabbet Peygamberi*; Kolektif, *Sevgi Peygamberi Hz. Muhammed*; Sıtkı Abdullahoğlu, *Sevgi Peygamberi Hz. Muhammed*; Rağıp Güzel, *Sevgililer Sevgilisi Hz. Muhammed*; Eda Bildek, *Aşkın Peygamberi*; Mine Orhon, *Aşkın Reçetesi Peygamber*.

"Sevgi Peygamberi"ne benzer takım vurguların yapıldığını da görmekteyiz: Sinan Yağmur, *Barış Peygamberi Hz. Muhammed*; Mahmut Balcı, *Bir Barış Elçisi Olarak Hz. Muhammed*; Yasin Şeref Asil, *Hoşgörü Peygamberi Hz. Muhammed*.

Bunlar, yukarıda zikrettiğimiz "gül"e vurgu yapan eserlerle birlikte düşünüldüğünde daha da önemli olmaktadır. Gül, sevgi, barış, hoşgörü kavramlarıyla örülü bir peygamber tasavvuru ortaya çıkmaktadır.

Bunların yanında farklı modern değerlere vurgu yapan pek çok eser görülmektedir: Abdurrahman Şarkavi, *Özgürlük Peygamberi Hz. Muhammed*; Eren Erdem, *Devrimci Peygamber*; Abdürrahim Şen, *Paradigmatik Dönüşümün Öncüsü Hz. Muhammed*; Ali Akyüz, *Hız. Peygamber'in Medeniyet Projesi*; İbrahim Sarıçam, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı*; Murteza Bedir, *Sünnet: Hz. Peygamber'in Evrensel Mesajı*; İbrahim Bayraktar, *Hız. Peygamber ve Evrensel Hayatı*.

Bütün bu yazılanlar, özellikle kullanılan kavramlar kendi içlerinde tutarlı ve doğru mudur? Peygamber Efendimiz'in farklı farklı yönlerini mi yansıtmaktadır? Bunu bu şekilde iddia etmek mümkün değildir. Bu konuda -kendi- peygamber telakkilerinin doğru olduğunu, diğerlerinin ise yanlış veya hatalı olduğunu iddia edenler, bilginin nasıl ortaya çıktığıyla ilgili bağlamsal durumu ve bilginin gerçekten doğru olup olmadığı noktasındaki bilim felsefesi tartışmalarını ihmal etmektedirler. Bugün bu konuda geldiğimiz nokta; bilginin ortaya çıkışında etkili düşünsel ve sosyal faktörleri görmezden gelemeyeceğimiz, ayrıca pek çok bilginin

-hatta tabiat biliminin- kesin bir şekilde doğrulanmasının imkânı olmadığıdır. Şimdi bu konuları daha da açalım.

Tarihsel Bilginin “Gerçekliği” Problemi

Sade bir mantıkla düşünüldüğünde, tarihsel bir olayı olduğu gibi görebilmek, bir başka ifadeyle nesnel bir gerçeklik olarak kavrayabilmek, sağlam bir temel üzerinde değerlendirme yapmanın ön koşulu olarak kabul edilir. Öykü ne kadar gerçekse, değerlendirme o derece doğru olacak ya da konuya tersinden bakıldığında, öykünün gerçekliğinden ne derece uzaklaşırsa değerlendirme de o nispette hatalı olabilecektir. Bu yüzden tarihçiler, aynı konuyu farklı kaynaklardan okuyarak doğru öyküyü ortaya koymaya çalışırlar. Ancak esas problem, bugünden geriye giderek bir olayı olduğu gibi ortaya koymanın mümkün olup olmadığıdır. Bu temel metodolojik problemin iki tarafı söz konusudur. *Anlatısal gerçekçilik* adı verilen yaklaşıma göre bu mümkündür ve tarihçinin görevi, tarihte var olan olaya sadece bir ayna tutmak, onu olduğu gibi günümüze aktarmaktır. Burada tarihçinin yaptığı bir keşiften başka bir şey değildir. Buna karşıt olan yaklaşıma göre ise tarihçinin yaptığı şey bir keşif değil, aksine bir inşadır. Tarihçi, o gün için anlamı keşfedilmemiş olayı alır, onu bir bakış açısı içinde bir bağlama oturtur ve öyküyü yeniden yazar. Bu durumda aynı zaman diliminde aynı aktörler tarafından oynanan oyun, farklı bakış açılarına göre yeniden ama yeniden inşa edilen bir metin haline gelir.¹ *Anlatısal inşacılık* adı verilen bu yaklaşım, Hz. Muhammed’in (sav) sîretinin nasıl farklı yorumlara konu olduğu konusunda bize fikir verir.

Tarihsel sosyolojik çalışmalarda, yukarıda temas edilen metot probleminin yanında açıkça hataya düşmemize sebep olan önemli bir faktör de “anakronizm”-dir. Anakronizm, araştırmacının kendi dönemine ait yaklaşımları, incelediği döneme uygulaması sonucunda ortaya çıkan ve çoğunlukla yanlış çıkarımlara sebebiyet veren bir durumdur. Anakronik yaklaşım, sadece tarihsel anlamda değil, coğrafi anlamda da düşünülebilir. Buna göre bir başka kültür dünyası, kendi kültürel dünyamızın kodları içinde yorumlanmaya çalışılınca benzer yanlış okumalar söz konusu olacaktır.

Tarihsel araştırmalarda anakronizm hatasına düşmemek için, incelenen toplumun dünyasının veya toplumsal yapısının genel bir çerçeve içinde bilinmesi veya belirlenmesi gerekmektedir. Bugün için 1400 yıl öncesine ve farklı bir coğrafyaya ait herhangi bir olayı açıklayabilmenin ne kadar zor olduğu ortadadır. Her toplumun kültürü, belirli bir akışkanlık içerisinde devam eder. Bu yüzden bugünkü Arap toplumu ile İslam’ın ilk yılları arasındaki Arap toplumu arasında büyük yapısal farklılaşmalardan bahsetmek mümkün olmaz. Ama günümüz Arap’ının atala-

1 Bkz: Brian Fay, *Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi*, çev: İsmail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2005, s. 245 vd.

rını anlaması gibi, farklı bir milletin aynı Arapları anlaması, birbiriyle aynı şeyler değildir. Hz. Peygamber döneminin anlaşılmasında düşülen anakronizm hataları konusunda iki örnek verebiliriz:

Medine döneminde bir grup insan şehre gelir ve Müslüman olur. Ancak şehrin havası onlara iyi gelmez, hastalanırlar. Bunun üzerine Hz. Peygamber çöldeki bir çobanın yanına gitmelerini, develerin sütlerini ve idrarlarını içmelerini tavsiye eder. Adamlar, bu tavsiyeye uyarlar ancak iyileştikten sonra gözlerini mal hırsı bürür ve çobanın yalnız olmasından istifade ederek onu öldürürler. Öldürme işlemi vahşice gerçekleşir. Zira katiller, çobanın ellerini ve ayaklarını kesip gözlerine diken batırmışlardır. Hz. Peygamber durumdan haberdar olunca peşlerinden özel bir müfreze gönderir. Yakalanan suçluların elleri ve ayakları kesilir, gözlerine mil çekilir ve Harre meydanında ölüme terk edilirler.²

Burada itiraz konusu olan iki husus vardır: Birincisi, deve idrarının bir ilaç olarak kullanılması; ikincisi ise suçluların acımasız bir şekilde cezalandırılmaları. Üniversite yıllarımızda Süleyman Ateş'in, hadiste geçen her iki olayın bugün için kabul edilemez olmasını gerekçe göstererek hadisi reddetmesi dikkatimizi çekmişti.³ Bâbânzade Ahmed Naim söz konusu hadisin şerhinde, "Arab'ın deve bevli ile tedavi ettiği muhakkaktır" dedikten sonra çeşitli bilginlerin deve idrarının şifa özelliği konusundaki düşüncelerini nakleder.⁴ Deve idrarının gerçekten bir tedavi aracı olarak işe yaraması tartışmasından bağımsız olarak böyle bir uygulamanın Arap toplumunda var olduğu genel kabul görmektedir.

Hadis geleneğinde yer alan ve ülkemizde özellikle 1990'lı yıllardan sonra sık sık vurgu yapılan metin tenkidi de⁵ aslında bu tür anakronizmlere kapı açmaktaydı. İslam geleneğinde sened tenkidinin itibar gördüğünü ama aslında bunun kadar önemli olan hususun metin tenkidi olduğunu söyleyen anlayış, zımnen anakronizmi barındırmaktadır. Zira sened tenkidinin nesnel olarak nitelenebilecek ölçütleri olmakla birlikte, metin tenkidinin nesnel bir ölçütünden bahsetmek mümkün değildir. Örneğin Hayri Kırbaşoğlu'nun, metin tenkidi konusuna geniş yer verdiği *Alternatif Hadis Metodolojisi* isimli eserinde, Kur'an'a ve mütevatir Sünnet'e, akla ve tarihsel-bilimsel gerçeklere uygunluk, üslup, diğer hadislerle tutarlılık gibi pek çok ölçüte yer verilmiştir. Kırbaşoğlu, metin tenkidinde dönemin sosyo-kültürel yapısının çok iyi bilinmesi, anakronizm hatasına düşülmemesi, ölçüt alınan bilimsel gerçeklerin "teoriler değil kesin bilimsel gerçekler" olması gerektiği gibi husus-

2 Zeynüddin Ahmed B. Ahmed *ez-Zebidî, Sahih-i Buhâri Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Cilt 1, çev: Ahmed Naim, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 181.

3 Ayrıca bkz: Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Cilt 2, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1989, s. 513-514.

4 Bkz. *Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, Cilt 1, s. 187-188

5 Metin tenkidi konusundaki kapsamlı bilgi ve son yıllardaki yaklaşımlar konusunda detaylı bilgi için bkz: Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi: Tarihi Süreç, Yeni Yaklaşımlar*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2009.

ları zikrederek bir taraftan konunun zorluğunu da ortaya koymaktadır. Özellikle bir kriter olarak icma ve kıyasa aykırılık konusunu ele alırken, bu hususta nesnel bir ölçütün olmadığını da farkındadır. Aslında eserde yer alan pek çok örnek konusunda -metin tenkidi bağlamında- tartışmayı sonlandırmak mümkün olmaz. Örneğin “dünya müminin hapishanesi, kâfirin ise cennetidir” hadisini, gerçekten Kur’an’a aykırı olduğu gerekçesiyle reddedebilir miyiz? Hz. İbrahim’in sünnet olduğu yaşla ilgili hadisi, herhangi bir tarih kitabından kontrol edip tarihi gerçeklere aykırı olduğunu iddia edebilecek kaynaklara sahip miyiz? Peygamber’in her anılışında salâvat getirmek, yani bir günde bazen onlarca -veya nadiren yüzlerce- kez salâvat getirmek akla ve mantığa ters midir?⁶ Metin tenkidi hususunda bir ölçüde yapılan, *mevcut -kültürel, dinî ve bilimsel- anlayışımız çerçevesinde* hadisleri yorumlamak veya reddetmekten başka bir şey değildir. Şüphesiz bu, metin tenkidinin ihmal edilmesi anlamına gelmemelidir. Ancak metin tenkidi üzerinde aşırı vurgunun bizi ulaştıracağı sonuç, her çağda hadisleri farklı yorumlamaktan öte, her çağda birtakım hadisleri daha reddetmek olacaktır.

Anakronik yoruma açık bir başka örnek olarak Hz. Muhammed (sav) zamanındaki evlenme ve boşanmaları örnek verebiliriz. Evlilik ve özelde cinsellikle ilgili konular, geniş halk yığınları tarafından çoğunlukla ahlâkın temel ve hatta tek konusu olarak görülür. Ahlâklılık ve ahlâksızlık, evlilik ve cinsellik etrafındaki konularda yoğunlaşır. Gündelik hayata egemen olan bu yaklaşım, doğal olarak mevcut yapı içerisinde yetişen bireylerin sosyalleşme sürecinde onlara empoze edilir. Birey tarafından içselleştirilen bu *ahlâkî* normlar, onun dünya görüşünün en önemli parçası haline gelir. Farklı ahlâkî normlar sebebiyle toplumların birbirlerinin davranışlarını anlamaları oldukça güçtür. Bir toplumda misafirperverlik olarak görülen bir husus, bir başka toplumda kişisel özgürlüğe bir tehdit olarak anlaşılabilir. Bir toplumda bir kadına iltifatta bulunulması bir jest olarak görülürken, diğer bir toplumda ağır bir hakaret olarak değerlendirilebilir. Bu davranışı sergileyen birey, toplumun ahlâkî normlarına göre bir centilmen veya ırz düşmanı olarak çok farklı yerlere oturtulur. Ahlâkın ve dinin birbirinden ayrılmaz olduğu görüşü, dindarlar tarafından genellikle üzerinde vurgu yapılan bir konu olmakla birlikte, ortak dinî kaygılara dayanan ama norm olarak farklı gelişen ahlâkî yapılardan bahsetmek mümkündür. Din, aynı değeri farklı toplumlara benimsetir ama toplumlar, aynı değer çerçevesinde farklı normlar üretirler. Konu bu çerçevede düşünüldüğünde iman kardeşliği ile birbirine bağlanan toplumların birbirlerine şüphe ile baktıkları -ve büyük hayal kırıklığına sebep olan- örnekler ortaya çıkar. Örneğin

6 Bkz: Hayri Kırbasoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Kitabiyat Yayınları, Ankara, 2002, özellikle s. 208, 233, 267, 322. Kırbasoğlu'nun İbn Haldun'dan referansla Tıbb-ı Nebevi uygulamalarının kendi döneminin tıp anlayışını yansıttığı, dolayısıyla hadislerde yer alan bazı tavsiyelerin günümüz bilimi açısından değerlendirilmemesi gerektiği şeklindeki yaklaşımı, metin tenkidi vasıtasıyla anakronizm hatasına düşmemek konusunda önemlidir. Bkz. *a.g.e.*, s. 302-303.

günümüz Türk toplumunda yetişen ortalama bir bireyin, İslam'ın ilk döneminde görülen en yakın arkadaşın kızına talip olma, boşandıktan sonra yakın arkadaşın eşiyle evlenme gibi uygulamaları ahlâkî sınırlar içinde değerlendirmesi oldukça zordur. Daha somut örnekler vermek gerekirse Araplar, çok yakın dostlarının kızlarıyla evlenmeyi normal karşıyorlar, hatta bunu arkadaşlık bağına daha da kuvvetlendiren bir vesile olarak görüyorlardı. Bu durum, Hz. Peygamber'in hem Hz. Ebu Bekir hem de Hz. Ömer'in kızlarıyla evlenmesinde açıkça görülür. Bu evliliğe mukabil her iki sahabe de Peygamber'in kızı Fâtıma'ya -gayet olağan bir şekilde- talip olmuşlardı.⁷ Bu durum, şüphesiz günümüz Türk toplumunda gerçekleşse ciddi bir ahlâkî zafiyet olarak görülecektir. Benzer bir şekilde bizim toplumumuzda boşanmış eşlerin bir aile dostu ile yeniden evlenmesi, çok ciddi şüpheleri akla getirir. Boşanmış olan erkek, belki de büyük kavgalarla ve nefretle ayrıldığı karısının en yakın arkadaşlarından biriyle evlendiğini duysa inanılmaz kıskançlık krizlerine ve şüphelere düşer. Oysa bu durum, ilk dönem İslam toplumunda olağan görülen bir durumdu. Bir kadın, kocasından boşandığında veya kocası vefat ettiğinde, ailenin tanıdığı bir erkek, ona evlenme teklif edebiliyordu. Evlilik ve -her ne kadar Allah'ın sevmediği bir fiil olarak nitelense de- boşanma konusunda İslamî hükümler oldukça kolaylaştırıcı niteliktedir. Bu yüzden boşanmalara toplumda sıklıkla rastlanıyor ve bu, bir toplumsal yaptırıma sebep olmuyordu. Hatta hanımları arasındaki kıskançlık hadisesinden sonra Hz. Peygamber'in onları bir süreliğine terk etmesi, boşama söylentilerine yol açmıştı.⁸ Çünkü boşama, kolaylıkla akla gelebiliyordu. Oysa günümüz Türkiye'sinde hâlâ doğal önder konumundaki dindar kişilerin boşanmaları bir ayıp olarak görülmektedir. Dolayısıyla günümüz Türk toplumundaki aile anlayışımız ile İslam'ın ilk dönemindeki aile yapısını anlayabilmemiz kolay değildir. Bu yüzden muhacirlerin Medine'ye geldiklerinde bazı Medineli erkeklerin, hanımlarını boşayıp muhacirlerle evlendirmeyi teklif etmeleri,⁹ günümüz Türk insanı hatta Türk ilahiyatçıları arasındaki popüler tartışmalarda saçma bir tarihsel yalan olarak görülmektedir. O dönemin kadın-erkek ilişkileri konusunda detaylı bilgi sahibi olmaksızın bunu anlayabilmek mümkün değildir şüphesiz.

Beşerî Bilim Teorilerini ve Kavramlarını Siyer Araştırmalarında Kullanma Problemi

Sosyal bilimlerde aynı sosyal olguya bakış açısı farklılık gösterir. Bizim bir olaya yaklaşım biçimimiz, yöntemimizi oluşturur. Belirli bir yöneme bağlı kalanlar için her yeni toplumsal olay ya da olgu, bir çeşit bulmacaya benzer. O yaklaşım bi-

7 M. Yaşar Kandemir, "Fâtıma", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 219.

8 *Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, Cilt 1, s. 90-91.

9 *Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, Cilt 6, s. 342.

çimine göre inceleme, örneğimizin çeşitli parçalarını yerli yerine oturtmaya çalışmaktan başka bir şey yapmayız aslında. Örneğin çatışmacı bir yaklaşıma sahipsek, çıkar konusunu tespit eder, çatışan sınıfları belirler, bunlar arasındaki mücadeleden kullanılan stratejileri kavramaya çalışırız. Bu arada sürekli olarak çatışma yaklaşımının kavramlarını kullanırız: Emek, değer, sömürü, burjuva sınıfı, proleter sınıf, yabancılaşma, devrim vs. Burada yeni bir çözümleme yöntemi geliştirmek yerine mevcut yöntemi, incelediğimiz olaya doğru biçimde uyarlayıp makul ve temel sorularımıza cevap veren açıklamalar üretmiş oluruz. Anlaşılabileceği üzere yöntem, sosyal bilim okullarını veya akımları ifade eder. Ancak bir araştırmacı, hiçbir şekilde bir yöntemle bağlı kalmak zorunda değildir. Kendisi, yepyeni bir yaklaşım formüle edebileceği gibi mevcut yaklaşımlardan birini tadil edebilir veya karma bir yöntem geliştirebilir.¹⁰

İslam hakkında yapılan günümüz ilahiyat araştırmalarında düşülen bir hata da konuyu sosyolojik veya psikolojik açıdan inceleme modasına uymak, ama sonra “Bayramlar toplumda bütünleştiricidir,” “Cuma haftalık toplanma ve kaynaşma vesilesidir,” kabilinden beylik cümlelerle değerlendirmelerde bulunmaktır. Oysa bir çalışmanın sosyolojik veya psikolojik olabilmesi için mevcut olan veya araştırmacı tarafından geliştirilmiş bir yöntemle sahip olması gerekir. Örneğin, Hz. Muhammed’in (sav) namaz kılarken torunlarını sırtına, kucağına alması, rükû ve secdelere onlarla birlikte gitmesi olayını psikolojik açıdan değerlendirmek istediğimizde şöyle bir açıklama yapabiliriz: Küçük çocuk, sürekli olarak birisine bağlanma arayışı içindedir ve bu desteğin kaybolmasından büyük endişe duyar. O yüzden uykudan uyanan bir çocuk, odada yalnız olduğunu görünce ağlar veya anne-babasının işe gitmesini istemez. Hele ölüm, çocuk için tam bir travma demektir, zira sığındığı kişi -gözleriyle onu eski halinde görmesine rağmen- artık ona cevap vermemektedir. Namaz, bireyin dış dünya ile irtibatının kesildiği bir eylemdir. Bu esnada çocuk, sürekli seslenmesine rağmen anne-babasının kendisine karşı tepkisiz kalmasından büyük bir endişe duyar. Namazın onu anne-babasından ayırdığı şeklindeki bir düşünce bilinçaltına yerleşir ve ileri hayatında her zaman için bilinç düzeyine çıkabilir. Bu yüzden Hz. Peygamber, çocuğun bilinçaltında namaza karşı bir olumsuz bir düşünce gelişmemesi için, sözsel olarak olmasa bile beden diliyle iletişimini devam ettirmiş, hatta çocuğun bunu bir nevi oyun olarak algılamasını sağlayarak bilinçaltında olumlu izlenimler kalmasını sağlamıştır.

Yukarıdaki açıklama psikolojiktir zira psikanaliz adı verilen Freud’un yaklaşımına dayanmaktadır. Açıklamanın merkezinde de “bilinçaltı” kavramı vardır. Ancak bu kavram, bir hadisin açıklanmasında bu kadar rahat bir şekilde kullanılabilir mi? Bu, insan bilimlerinin dinî konuların açıklanmasında kullanımının temel bir problemi. Böylelikle bilimsel yöntem olarak sunulan bir yaklaşım, âdeta din ta-

¹⁰ Doğan Ergün, *Sosyoloji ve Tarih: Sosyolojide Yöntem Sorunu*, Der Yayınevi, 2. baskı, İstanbul, 1982, s. 58-59.

rafından da meşrulaştırılmış olmaktadır. Ayrıca dini bir olgunun, örneğin sosyoloji tarihinin iki temel yaklaşımı olan işlevselcilik veya çatışmacılık ile açıklanması, bizi ister istemez seküler sonuçlara ulaştırmaktadır.

Şüphesiz büyük kuramların yeniden formüle edilmesi gibi sosyal bilimci, eklektik bir yaklaşım da sergileyebilir. Örneğin Freud'un genel düşüncesini kabul etmeden sadece bilinçaltı kavramını alabilir ve bunu çözümlerinde kullanabilir. Fakat her halükarda sosyoloji ve psikolojiyi bilinçsizce kullanmanın dini anlamaktan öte, ilahiyatçının hiç arzu etmediği sonuçlara gitme riskine de kapı açması söz konusudur.

Konuyu bu şekilde ele aldığımızda her biri modern birer terim olan evrensellik, medeniyet, devrim, özgürlük gibi kavramlarla Peygamber Efendimiz'i ele almanın ne kadar büyük riskler taşıdığı, kendi içinde çelişkili olduğu, hatta bazen düşünce dünyası açısından komik durumlara düşüldüğü daha iyi anlaşılır. Konuyu sosyal bilimsel açıdan devrim örneğinde incelemek, bize daha net fikirler verecektir.

“Devrim” ve “Devrimci” Kavramlarının Hz. Peygamber’e Uygulanışı

Devrim, sosyal bilimlerde içinde siyaset biliminde ve sosyolojinin çatışmacı kuramında önemli bir kavramdır. Kelime (revolution) Latince geri dönmek anlamındaki *revolvere* mastarından gelir ve esas olarak astronomi ve geometride bir cismin kendi etrafında dönüşünü ifade eder. “Önemli değişim” anlamındaki genel kullanımı ise 1450'lere rastlar. Politik anlamı ilk defa 17. yüzyılda görülmüş ve özellikle İngiltere'de 1689 yılı başında askeri bir hareket sonucu Felemenk valisi ve hanedan üyesi William'ın, II. James'in tahtını ele geçirmesini anlatmak için kullanılmıştı. “Bir şeyi bütünüyle ve kökünden değiştirmek” anlamında *devrim yapmak* (revolutionize) kelimesi 1799 yılında, *devrimci* (revolutionary) kelimesi ise 1850'de kayıtlara geçti. 1789'da Fransa'daki büyük ölçekli siyasal ve sosyal hareketlerin “revolution” ile karşılanması, bu kelimeye yeni boyutlar kazandırdı. 19. yüzyılda devrim kelimesi Fransız Devrimi'nin kapsamını da aşarak Hegel ve Marks olmak üzere çeşitli felsefi görüşlere konu oldu.¹¹

Marksist kuramın aksiyoner yönünden dolayı “devrim”, pek çok yerde siyasi çekişmelerin merkezine yerleşti. Siyasi hareketlerin merkezine “devrimci düşünce”nin yerleştirilmesi, Doğu Bloku ülkelerinin dışında Güney Amerika'da ve Uzakdoğu'da etkili olduğu gibi İslam coğrafyasında da makes buldu. İslam dünyasında bunun birbirine zıt iki yankısı söz konusuydu. Bir taraftan Suriye ve Libya gibi bazı Müslüman devletler İslam'ın aslında sosyalist bir yaklaşıma sahip olduğunu iddia

11 Davut Dursun, “Devrim”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Cilt 1, Risale Yayınları, İstanbul, 1990, s. 339-340; www.etymonline.com/index.php?search=revolution (28/12/2005).

ederek halk cumhuriyetleri kurdular ama bunlar özelde İslam'ı kendi siyasetlerinin merkezlerine temel referans olarak almadılar. Diğer taraftan ise İslam'ı kendi siyasi görüşlerinin merkezine alan İslamcılar,¹² mevcut rejimlerin siyasi meşruiyetlerini kabul etmediklerinden bunlara karşı geleneksel itaatkâr tutum yerine devrimci bir tutum geliştirdiler; bu, aynı zamanda onların İslam'ı anlama ve yorumlama biçimlerini de etkiledi. Hz. Peygamber'in tebliğinin "devrimci" olduğu ve onun Cahiliye toplumunu yıkıp yerine tamamen farklı bir sosyal yapı inşa ettiği düşüncesi kanaatimizce buraya dayanır.

Örneğin eserleri İslam dünyasında geniş yankı uyandırmış olan Seyyid Kutub, Cahiliye toplumu ve İslam toplumu şeklinde bir ayrıma giderek, sosyolojik değil de didaktik bir gaye ile bunların her yönüyle birbirlerine zıt kavramlar olduğunu ileri sürer ve Hz. Peygamber'in tebliğine muhatap olan Müslüman'ı da şu şekilde tasvir eder:

*"Bir kere o neslin Müslüman'ı içinde yaşadığı Cahiliye cemiyetinden son noktaya kadar ayrılıyordu. Ve İslam cemiyetine en ince noktaya kadar bağlanıyordu: Hatta bir takım Müşriklerden bile bir şeyler aldığı zaman ticari hayatında ve günlük muamelelerinde bu ayrılış tamamen kendisini hissettiriyordu... O nesil, içinde bulunduğu Cahiliyet cemiyetinden, onun örfünden, düşüncelerinden, âdet ve münasebetlerinden tamamen sıyrılmıştı."*¹³

Vakıya bakıldığında ise tam tersi örnekleri görmek pekâlâ mümkündür. Hicretten altı yıl sonra Hz. Peygamber, Hudeybiye Anlaşması'nı imzalayıp da Mekke'yi ziyaret ettiğinde, ihramlı iken evine girince yanında bulunan Medinelî bir sahabe "Ahmesi" olduğunu söyleyerek çekinmişti. Ahmesilik, İslam öncesi dönemde başta Kureyş ve onlarla irtibatlı olmak üzere çeşitli kabilelerin dindarlıklarına vurgu yapan bir özellikti ve Ahmesîler hac ile ilgili olarak kendilerine mahsus kurallara sahipti. Bunlardan bir tanesi de ihramlı iken eve normal giriş kapısından girmemektir. Fakat zaruri ihtiyaçlar söz konusu olduğundan kimi çatıdan, kimi duvara açtıkları bir delikten, çoğunlukla da eve yapılan arka kapıdan içeri girerlerdi.¹⁴ Peygamber'in yanındaki sahabe, kendisine göre bu dindarâne davranışı devam ettirme düşüncesiydi ve bunun Cahiliye'ye ait bir uygulama olduğu da aklına gelmiyordu. Peygamber, onun bu davranışı karşısında kendisinin de "Ahmesi" olduğunu ancak bunun İslam öncesi bir âdet olarak geçmişte kaldığını ifade ederek eve normal kapıdan girmesini sağladı.¹⁵ Veda Haccı'nda ise, henüz Mekke'nin fethi esnasında

12 20. yüzyılda Müslüman toplumlarda gelişen İslamcılık akımı ve kendi yönetimleriyle olan ilişkilerinin durumu konusunda bkz: S. Sayyid, *Fundamentalizm Korkusu Avrupamerkezcilik ve İslamcılığın Doğuşu*, çev: E. Ceylan, N. Yılmaz, Vadi Yayınları, Ankara, 2000, s. 114-77.

13 Seyyid Kutub, *Yoldaki İşaretler*, çev: İ. Nuri, İhya Yayınları, 4. baskı, İstanbul, 1980, s. 22.

14 Nitekim Bakara Sûresi 189. âyette, "...Evlere arkalarından girmek iyilik değildir. İyilik, Allah'tan korkmanın iyiliğidir. Evlere kapılarından girin..." denilerek bu davranışın yanlışlığı vurgulanır.

15 Ebu'l-Velid el-Ezrakî, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, çev: Y. V. Yavuz, Feyiz Yayınları, İstanbul, 1974, s. 171.

Müslüman olan Cübeyr b. Mut'im, Hz. Muhammed'i (sav) Arafat'ta vakfe yaparken görünce şaşırmişti. Zira Ahmesiler, Arafat'ta vakfe yapmadan Müzdelife'ye geçerlerdi.¹⁶ Görüldüğü gibi İslam'a giren Müşrikler, aşağıda temas edeceğimiz üzere menasiki Hz. İbrahim'den kalan haccın, İslam'la birlikte değişip yeni uygulamalar içereceğini hiç akıllarına getirmiyorlardı.

Seyyid Kutub, ilk dönem Müslümanları ile ilgili olarak yaptığı tespiti olduğu gibi günümüz dünyasına da adapte etmeye çalışır. Buna göre günümüz toplumu, Arap Cahiliyesi'nden daha da katı bir yapı arz eder. Gelenek, sanat, edebiyat hatta İslam olarak kabul edilen şeyler bile, kısacası neredeyse bütün bir kültür, Cahiliye yapısı taşımaktadır ve dolayısıyla topyekûn terk edilmesi gereklidir.¹⁷

İlk dönem İslam davetini bu şekilde yorumlayıp günümüze uyarlamak, kanaatimizce, o dönemi daha doğru tahlil etme amacından ziyade günümüz insanına dinlerini yaşama konusunda etkileyici bir söylem sunma gayesine matuftur. Fakat söylem, tamamen özel bir amaç üzerine bina edilmişse de bilahare genellik kazanır ve diğer alanlara da uygulanır. Örneğin Hz. Muhammed'i (sav) detaylıca incelemeyi amaç edinen bir çalışmada yukarıdaki yaklaşıma benzer olarak sürekli olarak Peygamber'in "inkılâpçılığı"na, onun yirmi üç yıllık bir sürede Arap'ın sosyal hayatını bütün kurumlarıyla değiştirdiğine ve bu "inkılâb"ın hâlâ insanlık tarihini etkilediğine vurgu yapılır.¹⁸ İslam'ın insanlık tarihinde çok önemli bir etkisi olduğu doğrudur ancak bu, yirmi üç yıllık kısa bir süreye değil, bu kısa süre zarfında temelleri atılan bir dinin farklı toplumlar ve coğrafyalar üzerinde sebep olduğu uzun soluklu bir sürece dayanır.

Türkiye'deki çağdaş bazı Kur'an meallerinde de "devrim"e yer verilmesi, bu anlayışın yaygınlığını ve etkisini göstermesi açısından bize pekiştirici bir örnek sunar. Ülkemizde zaman zaman spot cümlecikler şeklinde kitaplarda, takvimlerde, çıkartmalarda yer alan Şuara Sûresi'nin 227. âyetinin son kısmına (ve seye'lemu'l-lezine zalemû eyye munqalebin yenqalibûn) "Haksızlık edenler hangi dönüş (hangi akıbeta) döndürüleceklerini yakında bileceklerdir"¹⁹ şeklinde mana vermek

16 *Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, Cilt 6, s. 138. Benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür. Yeni Müslüman olanlar eski yaşantılarını hemen reddetmek yerine, yukarıda görüldüğü gibi bazen devam ettiriyorlar bazen de sorguluyorlardı. Örneğin Hz. Peygamber'e Cahiliye döneminde âdet olan Recep ayına mahsus "atîre" kurbanının durumu sorununca, bir rivayete göre bunu genel anlamdaki kurban içine koyarak tecviz etmiş, bir rivayete göre ise yasaklamıştır. İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Cilt 11, Akçağ Yayınları, Ankara, 1991, s. 214-217.

17 Seyyid Kutub, *a.g.e.*, s. 23.

18 Bkz: Hz. Muhammed *Sîret Ansiklopedisi (Encyclopaedia of Seerah)*, haz: Afzalur Rahman, çev: Kenan Dönmez ve diğerleri, İnkılab Yayınları, İstanbul, 1996, Cilt 3, s. 143-147, Cilt 5, s. 51-52, Cilt 6, s. 40-42. Bazı Müslümanların Hz. Muhammed'e atfedilen "devrimci," "sosyal reformcu" gibi yaklaşımlara olumlu baktığı konusundaki benzer -ama eleştirel- bir tespit için bkz: Çağfer Karadaş, "İsbât-ı Nübüvvet ve Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği Adlı Eser Üzerine," *Hadis Tetkikleri Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2003, s. 151.

19 *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, Ali Özek, Hayrettin Karaman, İbrahim Kâfi Dönmez ve

mümkünken, “Zulmedenler, yakında nasıl bir devrime uğrayıp devrileceklerini bileceklerdir”,²⁰ “Zalimler nasıl bir inkılâp ile devrileceklerini yakında öğrenirler”²¹ şeklinde mana verilmesi, kanaatimizce bu etkiyi gösterir.

Sosyal bilimsel açıdan konuya baktığımızda ise toplumsal yapının çok kısa sürede değişmesinin imkânı yoktur. Gelenek, toplumsal akışkanlığın sosyal hayatta cisimleşmiş biçimidir; değişir ama değişimi birden çok faktöre bağlıdır. Toplum, kendi sosyal yapısını koruma eğilimindedir; dolayısıyla topluma siyaset, hukuk, eğitim kuruluşları ve dinî hareketler tarafından dikte ettirilmeye çalışılan pek çok şey, hemen kabul görmediği gibi şiddetli bir şekilde reddedilebilir ya da bunlar tarafından hoş görülme-yen bazı tutum ve davranışlar genel bir toplumsal beğeni kazanır.

Kanaatimizce peygamberlerin bir toplumu bütün kurumlarıyla kökünden değiştirme gibi bir amaçları yoktur ve bu, normal şartlarda da mümkün değildir. Peygamberlerin ellerinden mucizeler zuhur etmiştir ama mukaddes kitaplar bu manada *toplumsal bir mucizeden* bahsetmezler. Peygamberlerin misyonlarını felsefelerine konu edinen 10. yüzyıl filozoflarından İhvân-ı Safa’ya göre Allah’ın, peygamberlerini farklı şeriatlar ile göndermesinin sebebi, toplumların içinden geçtiği sosyal evrimdir. Bir taraftan bu şeriatlar insanlığın evrimine paralel yeni hükümler getirir, diğer taraftan da bazı hükümlerle insanlığın evrimine katkıda bulunur. Bu amaçlar doğrultusunda bir peygamberin getirdiği şeriat, “bir önceki dönemin sosyal yaşantı ve düşünceleriyle ilgili olan hükümleri ya tamamen değiştirir (mensuh kılar) ya da yeni şeyler ekleyerek şekil değişikliğine uğratar.”²² İhvân-ı Safa’nın insanlığın sosyal evrimi ve şeriatların rolü konusundaki düşünceleri dikkat çekicidir. Ancak onlar, bir taraftan kısmî hüküm değişikliğini kabul ederken bir taraftan da hükümlerin tümüyle değiştiğini kabul ederler. Derinlemesine düşünüldüğünde bunun sosyal evrim düşüncesiyle nasıl bağdaştırılabileceği problemi ortaya çıkar. 18. yüzyıl İslam düşünürlerinden Şah Velîyullah (v. 1762) ise peygamberlerin misyonu konusunda -yukarıda Kâtip Çelebi’nin yaklaşımına benzer biçimde- bize daha gerçekçi bir bakış açısı sunar. Dihlevî’ye göre peygamberler, gönderildikleri milletin sosyal yapısında ve kültüründe getirdikleri şeriata uygun olan şeyleri kabul ederler. Eğer uygun olmayan bir durum söz konusu ise “onların alışageldikleri şeylerin dışına tamamen çıkılmaması, aksine onlara yakın ve benzer durumlara ya da onlarca sâlih olarak bilinen zevata aitliği bilinen davranış biçimlerine geçilmesi

diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s. 375.

20 Süleyman Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, Cilt 6, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1990, s. 327.

21 *Kur’an-ı Hakîm’in Açıklamalı Meali*, Suat Yıldırım, Işık Yayınları, İstanbul, 2003, s. 386. Bu iki meale benzer bir meal için ayrıca bkz: *Kur’an Türkçe Çeviri*, Hüseyin Atay, Atay ve Atay Yayınları, Ankara, 2002, s. 375.

22 Mehmet Bayraktar, *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, Kitabiyat Yayınları, 2. baskı, Ankara, 2001, s. 70.

gerekir.” Hatta Dihlevî’ye göre ibadetler bile yepyeni uygulamalar değil, ya zaten mevcut olan ya da onlara benzer olan uygulamalardır.²³

Hz. Muhammed’in (sav) yirmi üç yıllık tebliği sosyal boyutuyla ele alındığında, bunu “devrim” gibi sosyoloji açısından da müphem bir yaklaşımla açıklamak yerine “sosyal akışkanlık” kavramıyla açıklamak daha uygundur. Sosyal akışkanlık, toplumun statik ve dinamik yönünün birbirinden ayrı düşünülmemeyeceğini, doğal diyebileceğimiz süreçlerle belirli bir değişim içerisinde devamlılık gösterdiğini anlatmaya çalışan bir kavramdır.²⁴ Herakleitos’un değişimi vurgulamak amacıyla örnek verdiği “ırmak”tan²⁵ esinlenen bu kavram, sosyoloji kitaplarında sözü edilen “süreklilik ve değişim”i²⁶ içine alacak şekilde, toplumsal hayatın statik olarak görünen yüzünün altında bile sürekli bir değişim olduğunu ancak bu değişimin belirli bir dengeleşim içinde cereyan ettiğini iddia eder.

Dihlevî’nin yukarıda verdiğimiz görüşleri, bu akışkanlığa işaret eder. Hamidullah da buna paralel biçimde Hz. Muhammed’in (sav) “değiştirilmesini veya neshedilmesini lüzumlu gördüklerinin haricinde müminlerin tatbik edegelmekte oldukları bütün eski âdet ve geleneklerin devamına müsaade ettiğini” belirtir. “Bu müsaade, sadece dinî olmayan konularda -ticaret vesaire gibi- değil, aynı zamanda ceza kanunları ve hatta hac gibi tamamen dinî olan şeyler için de söz konusudur.”²⁷ Anlaşılacağı üzere, aslında Hz. Muhammed’in (sav) İslam öncesi Arap toplumunun bazı uygulamalarını reddederken bazılarını kabul ettiği konusunda yaygın bir anlayış vardır.

Kurumsal düzeyde bu durumun pek çok örneğini sıralamak mümkündür. İslam, vahyin devam ettiği yirmi üç yıllık sürenin neredeyse yarısında örgütlenmiş bir devlet hüviyetine sahip olmasına rağmen, geleneksel Arap yönetim biçimini devam ettirdi; devlet biçimi ve yönetimine özgü hükümler koymadı. Orta Arabistan Arapları, kuzey ve güneydeki ırkdaşlarından farklı olarak ne bir müstakil devlet kurmuşlardı ne de büyük bir devletin mandasına girmişlerdi. Kabile esasına dayanan, çok fazla örgütlenmemiş, devlet teamüllerinin asgari seviyede kaldığı bir siyasi yapı içinde hayatlarına devam ederlerken Hz. Muhammed (sav) Medine’de bir devlet kurdu. Ancak bu devlet, geleneksel Arap kabile yönetimine o kadar çok benziyordu ki bugün hâlâ o ilk siyasi oluşumun bir “devlet” olarak telakki edilip edilemeyeceği tartışılmaktadır. Bunun bir devlet örgütlenmesi olduğu şeklindeki

23 Şah Veliyullah Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, Cilt 1, çev: M. Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 387-386.

24 Bu kavramsallaştırmamız için bkz. Vejdî Bilgin, “Sosyal Akışkanlık Kavramı Üzerine,” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 12, Sayı 2, 2003, s. 297-309.

25 “Aynı ırmağa/girdiğimizizde/girmeyiz/Biziz/ değiliz./ İki kez/giremezsin/aynı ırmağa.” Herakleitos, *Kırık Taşlar*, çev: Erdal Alova, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul, 2003, s. 41-40.

26 Bozkurt Güvenç, *Kültürün Abc’si*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 25-26.

27 Muhammad Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 1, çev: Salih Tuğ, İrfan Yayıncılık, 5. baskı, İstanbul, 1991, s. 898.

anlayış, bir devletin sahip olması gereken üç temel öğenin (yani ülke, halk ve bağımsızlığın) Medine’de bulunduğunu gerekçe gösterir. Bu devletin bilinen anlamda her yönüyle çağdaşlarına benzer bir örgütlenmeye sahip olmadığı aşikârdır, hatta buradan hareketle Hz. Peygamber’in gerçekten devlet kurmak gibi bir amacı olup olmadığı bile akla gelmektedir.²⁸ Eğer doğrudan böyle bir amaç yoksa bu konunun detaylı dinî hükümlere tâbi olmaması da normal bir durumdur. Hz. Muhammed’in (sav) sağlığında önemi pek hissedilmeyen bu konu, Peygamber’in halifesinin seçimi konusunda kendini hemen hissettirdi ve sahabeler, mevcut şartlara göre birbirinden farklı usullerle devlet başkanı seçmeye başladılar. Böylelikle İslam anayasa hukuku, tarihî şartların bir ürünü olarak gelişmiş oldu. Hamidullah, Raşid Halifeler’in idare şeklinin ne tam anlamıyla cumhuriyete ne de monarşiye benzediğini, bir taraftan seçim gibi cumhuriyetlerde görülen özellikler taşırken diğer taraftan kayd-ı hayat şartıyla yönetici olma gibi monarşik özellikler taşıdığını söyler. Bu yönetim biçimi, Arap kabilelerindeki idare şeklinden tevarüs edilmiş, yeni bir uygulama düşünülmemiştir.²⁹

Yeni Müslüman olmuş Arap Yarımadası, Emevi idarecilerine kadar siyasi anlamda yepyeni bir durumla karşılaşmadığı gibi ekonomik yapı açısından da karşılaşmadı. İslam öncesinde Kureyş merkezli olmak üzere devam eden ticaret, devletin yönlendirmesi ve kontrolünden bağımsız olarak liberal denilebilecek bir tarzda devam ediyorken³⁰ İslam’ın hâkimiyetinden sonra da makro ekonomik dengelerde değişiklik olmadı. Yalnız İslam, birkaç kalem malın ticaretinden ve faizden elde edilecek kazancı yasakladı ve daha önce Arapların alışık olmadıkları dinî bir vergiyi, zekâtı ihdas etti. Hz. Muhammed (sav), ekonomik hayatı kontrol edecek ve düzenleyecek bir otorite haline gelmesine rağmen, örneğin Medine’de eşya fiyatları yükseldiğinde ve bazılarının fiyatların sınırlandırılması için kendisine müracaat edildiğinde eskiden beri var olan uygulamayı değiştirmemiştir.³¹

Cahiliye’den İslam’a doğru gerçekleşen akışın önemli bir örneğini, ceza hukuku teşkil eder. Bu konuda İslam, Arap toplumunun alışık olduğu uygulamaları köklü değişiklikler yapmaksızın ıslah ederek devam ettirme yolunu tercih etmişti.³² Nitekim İslam’dan önce de kasten adam öldürenlere ve evli olduğu halde zina edenlere ölüm cezası verilmekteydi. Daha nadir uygulama olarak hırsızlık yapanların el-

28 Bkz. Süleyman Uludağ, *İslam Siyaset İlişkileri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1998, özellikle s. 48-57.

29 Muhammed Hamidullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, çev: İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yayıncılık, 4. baskı, İstanbul, 1992, s. 95-94.

30 Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Cilt 2, s. 942-943; Joseph Chelhod, “Hicret Öncesi Mekke’de Kapitalizm,” çev: İzzet Er, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 4, Sayı 4, 1992, s. 307-310.

31 Bkz. İbrahim Canan, *a.g.e.*, Cilt 3, s. 153; Cilt 17, s. 250.

32 Ali Bardakoğlu, “Diyet,” *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 474.

lerinin kesildiği, eşkıyaların ise asılarak öldürüldüğü bilinmektedir.³³ Cinayetlerde iki tarafın anlaşması durumunda ödenmesi gereken malî ceza olan “diyet”, İslam sonrasında da kabul edilmişti ve Hz. Muhammed (sav) tarafından diyet miktarı, İslam öncesi dönemde olduğu gibi yüz deve olarak belirlenmişti.³⁴

Hukukî hükümlerin daha yoğun olduğu aile kurumunu dikkate aldığımızda ise sosyal akışkanlığa bağlı olarak bazı eski uygulamaların meşruiyet kazandığını görürüz. İslam’ın, yukarıda değindiğimiz üzere, komünizm benzeri bir yaklaşımla aile kurumunu tamamen ters yüz etmesi beklenemezdi; esasında böyle bir yaklaşım, uygulanma imkânını oldukça zorlardı. İslam, geleneksel Arap toplumunda zaman zaman şahit olunan, kadınların soylu bir erkekten hamile kalmaları, çok erkekli cinsel yaşantı sürmeleri ya da fuhuş gibi uygulamaları tamamen reddetti.³⁵ Mut’a nikâhı ise tedricî biçimde yasaklandı;³⁶ bilinen şekliyle kadın ve erkeğin şahitler eşliğinde evlenmesine dayanan nikâh ibkâ edildi. Ancak İslam, bir erkeğin çok kadınla evlenmesini tamamen kaldırmayıp dört kadın ile sınırlandırdı, kocası ölen kadının iddetini bir yıllık yastan dört ay on günlük müddete indirdi, zıharı kefaret yoluyla telafi etme imkânı tanıdı. Bunun haricinde Cahiliye döneminde gözlenen evlilikte veli izni, nikâhta şahitlik, denklik, mehir, velime, tefviz-i talak, muhalaa, i’lâ gibi uygulamaları ise neredeyse olduğu gibi kabul etti.³⁷

Bütün bu tarihsel veriler göz önüne alındığında Peygamberimiz’e -sosyal bilimlerde de çok muğlâk olan- devrimci sıfatını yakıştırmamızın ne kadar yüzeysel kaldığı daha net bir biçimde anlaşılmalı.³⁸

Bilginin Toplumsal ve Düşünsel Bağlamı

Bilgi, salt gerçekliğin kendini ifşası şeklinde ortaya çıkmaz. Belirli bir paradigma etrafında bir araya gelmiş olan bir bilim adamı topluluğu tarafından ortaya konur. Bu, tabiat bilimleri açısından geçerli olduğu gibi sosyal bilimler açısından da bütünüyle geçerlidir. Bundan dolayı tabiat bilimlerinde belirli bir fizikî olguya yaklaşım açısından genelde hâkim tek bir paradigma varken, sosyal bilimlerde birden çok paradigma vardır. Dolayısıyla sosyal bilimsel bilgiler, bu paradigmlar göz ardı edilerek anlaşılabilir.

33 Ali Bardakoğlu, “Ceza, Fıkıh”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 471-472.

34 Ali Bardakoğlu, “Diyet,” Cilt 9, s. 474.

35 İbrahim Canan, *a.g.e.*, Cilt 15, s. 539-540.

36 Bkz. Yavuz Ünal, “Hadis Verilerine Göre Mut’a Nikahı,” *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 7, Samsun, 1993, s. 155-179.

37 Bkz. Abdurrahman Kurt, *İslam’ın İlk Döneminde Aile Müessesesi (Sosyolojik Bir Yaklaşım)*, (yüksek lisans tezi) Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1987, s. 19-32.

38 Konuyla ilgili daha geniş bilgi için şu makalemize bakılabilir: Vejdi Bilgin, “Cahiliye’den İslam’a Geçiş: Tebliğ ve Sosyal Akışkanlık,” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 14, Sayı 1, 2005, s. 123-142.

Bugün İslam'a, özelde Peygamberimize ve mucizelere bakışımız da 16. yüzyıl- da başlayan büyük bilimsel gelişmeler ve 19. yüzyılda hâkim olan pozitivist anlayış göz önüne alınmadan açıklanamaz. Bu anlayış çerçevesinde din, mutlak surette insan veya toplum ürünü olarak kabul edilmiş ve buna bir açıklama getirilmeye çalışılmıştır. Pozitivizmin sürekli hücumları karşısında dindarlar, dinlerini yeniden değerlendirme ihtiyacı hissetmişlerdir. Bunun sonucu olarak da hem Batı hem de İslam dünyasında din, dine sonradan eklendiği düşünülen ve insan aklına ya da bilime aykırı görülen bilgi ve inançlardan temizlenmeye çalışılmıştır. Batı'da "Tarihsel İsa" tartışmalarının³⁹ altında bu kaygı hâkimdir. İslam dünyasında da Seyyid Ahmed Han, Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh gibi kişilerin çalışmaları buna örnektir.⁴⁰ Mesela Şibli Numani, mucize olarak belirtilen şeyler eğer tabiat kanunlarına aykırı ise bunun kabul edilemeyeceğini söyler; Kur'an'da tabiatüstü olarak görülen mucizelerin ise "zamanla meydana gelecek hadiseler ve bilimsel keşiflerle" açıklığa kavuşturulacağını iddia eder.⁴¹ Seyyid Ahmed Han ise Kur'an'da mucize olarak zikredilen tabiatüstü uygulamaların hiçbirinin tabiatüstü olmadığını ispatlamaya çalışır. Bu çerçevede, örneğin Kızıldeniz'in yarılması mucizesini med-cezirle açıklarken, Hz. İsa'nın çamurdan kuşu diriltmesi mucizesinin aslında çocuklukta oynanan bir oyun olduğunu ya da Hz. İbrahim'i ateşin yakmamasının bir rüya olduğunu iddia ederek yorumlar. Ona göre Allah'ın koymuş olduğu tabiat kanunları, mucize gibi istisnalar olmayacak biçimde yürürlüğünü sürdürmektedir.⁴² Bu anlayışın Batı'da 17. yüzyılda Herbert of Cherbury ile başlayan deizmle⁴³ paralellik göstermesi dikkat çekicidir. Nitekim deist filozof John Toland (ö. 1722), mucizelerin tabiat olayları çerçevesinde akılla izah edilebileceğini söylüyordu.⁴⁴

Burada İslam geleneğinde "tabiatüstü" olarak görülecek kerametler ve mucizelerin reddi; reddedilemeyecek bir metin olarak Kur'an'daki mucizelerin ise tevili söz konusudur. İslam'ın hurafe ve bidatlerle üstünün örtüldüğünü iddia eden bu anlayış, Kur'an'ı merkeze almış; "Kur'an'a uymayan" her şeyi reddetmeye başlamış-

39 Bkz. Mahmut Aydın, *Tarihsel İsa: İmanın Mesih'inden Tarihin İsa'sına*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002, s. 24-38. Özelde Hıristiyanlığa ama genelde bütün dinlere yönelik klasik bir eleştiri olarak ayrıca bakılabilir. Ludwig Feuerbach, *Hıristiyanlığın Özü*, çev: Devrim Bulut, Öteki Yayınları, Ankara, 2004.

40 Modern gelişmelerin siyer yazımına etkisi konusunda bkz. İlhami Oruçoğlu, *Başlangıcından Günümüze İslam Dünyasında Peygamber İmajı*, (doktora tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2008, s. 35-44.

41 M. Said Özervarlı, *Kelamda Yenilik Arayışları*, İSAM Yayınları, İstanbul, 1998, s. 102.

42 Abdülhamit Bırışık, "Tebliğün Müzakeresi," *İslâm ve Modernleşme*, II. Kutlu Doğum İlmî Toplantısı, İSAM Yayınları, İstanbul, 1997, s. 148, 151-154.

43 Deizmin temel ilkeleri için bkz. Herbert of Cherbury, *A Dialogue Between Tutor and His Pupil*, 1768 baskısından tıpkıbasım, Thoemmes Press, Bristol, 1993, s. 7; Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1990, s. 206-207; Paul Hazard, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, çev: Erol Güngör, Ötüken Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 1996, s. 267.

44 Bkz. John Toland, *Christianity Not Mysterious*, 1696 baskısından tıpkıbasım, Routledge/Thoemmes Press, London, 1995, s. 144-151.

tır. İşte “Kur’an’daki Peygamber” vurgusunun veya Peygamberimiz’in hayatındaki mucizelerin reddedilmesi olgusunun kökü buraya kadar uzanmaktadır.

Toplumsal-düşünsel bağlamın ne kadar önemli olduğunu -bilgi açısından olmasa bile söylem açısından- gösteren bir başka örnek de “Sevgili Peygamberimiz” terkididir. *Muhammed Emin*’in (sav) İslam literatüründe bir adı da *Mir’ât-i Hüdâ*’dır. Yani o, Allah Teâlâ’nın ilahî sıfatlarını aksettiren bir aynadır. Bütün kâinat, Allah’ın sıfatlarının tecelli ettiği bir sahnedir. Varlık âlemi içinde en mükemmel yaratık olan insan, insanlar içinde de *Fahr-i Âdem* olan Peygamberimiz, Cenâb-ı Hakk’ın isimlerinin mümkün olan en mükemmel biçimiyle tecelli ettiği varlıktır. O, tek bir sıfatla geçiştirilemeyecek bir insandır. Nitekim İslam geleneği içinde kendisine yüzlerce isim ve sıfat verilmiştir.⁴⁵ Birkaç yıldan beridir, ülkemizdeki resmi vaaz ve hutbelerde, televizyon-radyo programlarında ve matbu eserlerde sürekli “Sevgili Peygamberimiz” terkidini duymaktayız. Peygamber, şüphesiz hem Yaradan hem de mahlûkat nezdinde sevgilidir. Ancak sadece “sevgili” değildir. Peygamber’in diğer isim ve sıfatları, yeni nesiller anlamıyor diye kasten terk edilirse on dört yüzyıllık İslam medeniyetinin birikiminin önemli bir parçası da görmezden geliniyor demektir.

Sonuç

Tarihçiler, sosyal bilimciler veya edebiyatçılar, Peygamber Efendimiz’le ilgili çalışmalar yaparken yöntem tartışmalarını da yakından takip edip vâkıf olmak zorundadırlar. Zira herhangi bir gerçek ya da hayalî şahısla ilgili değil, milyarlarca kişinin mübarek kabul ettiği bir kişi hakkında konuşmaktadırlar. Eğer yapılan çalışmalar, Türkçe literatürün en önemli siyer eserlerinden biri olan Mustafa Asım Köksal’ın çalışması gibi olursa, şüphesiz riskler asgariye iner. Ancak Peygamber Efendimiz’i farklı kesimlere, farklı yönlerden ve farklı üsluplarla anlatmanın zarureti düşünüldüğünde salt verileri alt alta sıralayarak herkese hitap eden bir eser ortaya koymak mümkün değildir. Dolayısıyla günümüzdeki çalışmalar -samimiyetleri çerçevesinde- faydalı ve arzu edilen eserler olarak görülebilir. Ancak sosyal bilimlerde iyice tartışılmamış ve üzerinde uzlaşılmamış kavramları kullanarak ya da sosyal-düşünsel bağlam göz ardı edilerek yapılan çalışmalar, hiç farkında olunmadan İslam ve Peygamberimiz konusunda bizi İslam geleneğinde hiçbir yeri olmayan tamamen yanlış noktalara götürebilir.

45 Bkz. Emine Yeniterzi, *Divan Şiirinde Na’t*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993; Yıldırım İlhan, *Âyine-i Esmâ Muhammed Mustafâ*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2010.

Abstract

First of all, al-sira is a historical study. But history as we know it today, not only collect historical data. The question of whether the data collected through which perspective is important such as the authenticity of the data. There are two methodological approaches in historical research called narrative realism and narrative constructivism. When we look at the history of science, we understand that the history is constructed as discovered. Is this situation valid for the siyar writing? Here this paper will focus on the problems of siyar writings that made without knowing the methodological approaches.

Keywords: Siyar writing, methodology, narrative realism, narrative constructivism, anachronism, modern terms.

Bibliyografya

- Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1989.
- Aydın, Mahmut, *Tarihsel İsa: İmanın Mesih'inden Tarihin İsa'sına*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002.
- Bardakoğlu, Ali, "Ceza, Fıkıh", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 471-472.
- Bardakoğlu, Ali, "Diyet", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 474.
- Bayraktar, Mehmet, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, Kitabiyat Yayınları, 2. baskı, Ankara, 2001.
- Bilgin, Vejdi, "Cahiliye'den İslam'a Geçiş: Tebliğ ve Sosyal Akışkanlık", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 14, Sayı 1, 2005, s. 123-142.
- Bilgin, Vejdi, "Sosyal Akışkanlık Kavramı Üzerine", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 12, Sayı 2, 2003, s. 297-309.
- Birişik, Abdülhamit, "Tebliğ'in Müzakeresi", *İslâm ve Modernleşme*, II. Kutlu Doğum İlmî Toplantısı, İSAM Yayınları, İstanbul, 1997.
- Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1991.
- Chelhod, Joseph, "Hicret Öncesi Mekke'de Kapitalizm", çev: İzzet Er, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 4, Sayı 4, 1992, s. 307-310.
- Dursun, Davut, "Devrim", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Cilt 1, Risale Yayınları, İstanbul, 1990, s. 339-340.
- Ebu'l-Velid el-Ezraki, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, çev: Y. V. Yavuz, Feyiz Yayınları, İstanbul, 1974.
- Ergün, Doğan, *Sosyoloji ve Tarih: Sosyolojide Yöntem Sorunu*, Der Yayınevi, 2. baskı, İstanbul, 1982.
- Fay, Brian, *Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi*, çev: İsmail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2005.
- Feuerbach, Ludwig, *Hıristiyanlığın Özü*, çev: Devrim Bulut, Öteki Yayınevi, Ankara, 2004.
- Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1990.
- Güvenç, Bozkurt, *Kültürün Abc'si*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997.
- Hamidullah, Muhammad, *İslâm Peygamberi*, çev: Salih Tuğ, İrfan Yayıncılık, 5. baskı, İstanbul, 1991.

- Hamidullah, Muhammed, İslâm Müesseselerine Giriş, çev: İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yayıncılık, 4. baskı, İstanbul, 1992.
- Hazard, Paul, *Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme*, çev: Erol Güngör, Ötüken Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 1996.
- Herakleitos, *Kırık Taşlar*, çev: Erdal Alova, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul, 2003.
- Herbert of Cherbury, *A Dialogue Between Tutor and His Pupil*, 1768 baskısından tıpkıbasım, Thoemmes Press, Bristol, 1993.
- Hz. Muhammed Siret Ansiklopedisi (*Encyclopaedia of Seerah*), haz: Afzalur Rahman, çev: Kenan Dönmez ve diğerleri, İnkılab Yayınları, İstanbul, 1996.
- İlhan, Yıldırım, *Âyine-i Esmâ Muhammed Mustafâ*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- Kandemir, M. Yaşar, "Fâtıma", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 219-223.
- Karadaş, Çağfer, "İsbât-ı Nübüvvet ve Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği Adlı Eser Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2003.
- Kırbaçoğlu, Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Kitabiyat Yayınları, Ankara, 2002.
- Kur'an Türkçe Çeviri*, Hüseyin Atay, Atay ve Atay Yayınları, Ankara, 2002.
- Kur'an-ı Hakîm'in Açıklamalı Meali*, Suat Yıldırım, Işık Yayınları, İstanbul, 2003.
- Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, Ali Özek, Hayrettin Karaman, İbrahim Kâfi Dönmez ve diğerleri, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.
- Kurt, Abdurrahman, İslam'ın İlk Döneminde Aile Müessesesi (Sosyolojik Bir Yaklaşım), (yüksek lisans tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1987.
- Kutub, Seyyid, *Yoldaki İşaretler*, çev: İsmail Nuri, İhya Yayınları, 4. baskı, İstanbul, 1980.
- Oruçoğlu, İlhami, *Başlangıcından Günümüze İslam Dünyasında Peygamber İmajı*, (doktora tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2008.
- Özerverli, M. Said, *Kelamda Yenilik Arayışları*, İSAM Yayınları, İstanbul, 1998.
- Sayyid, S., *Fundamentalizm Korkusu Avrupamerkezcilik ve İslamcılığın Doğuşu*, çev: E. Ceylan, N. Yılmaz, Vadi Yayınları, Ankara, 2000.
- Şah Veliyullah Dihlevî, *Hüccetullâhî'l-Bâliğa*, çev: M. Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994.
- Toland, John, *Christianity Not Mysterious*, 1696 baskısından tıpkıbasım, Routledge/Thoemmes Press, London, 1995.
- Uludağ, Süleyman, İslam Siyaset İlişkileri, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1998.

Ünal, Yavuz, “Hadis Verilerine Göre Mut’a Nikahı,” *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 7, Samsun, 1993, s. 155-179.

www.etymonline.com/index.php?search=revolution (28/12/2005)

Yeniterzi, Emine, *Divan Şiirinde Na’t*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.

Yıldırım, Enbiya, *Hadiste Metin Tenkidi: Tarihi Süreç, Yeni Yaklaşımlar*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2009.

Zeynüddin Ahmed B. Ahmed ez-Zebidî, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, çev: Ahmed Naim, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1987.